

**БАЛАБУШЕВИЧ Т.А.,
кандидат історичних наук,
доцент**

*Дипломатична академія
України
при МЗС України*

Пізнє Середньовіччя часом здається сучасним політикам чимось зовсім мертвим і непотрібним для розв'язання сучасних проблем, однак саме у балканській сучасності корені давніх конфліктів і наслідки ще середньовічних процесів все частіше проявляються новою кров'ю і неможливістю розв'язати нагальні проблеми. Тому для розуміння походження сучасних конфліктів на Балканах особливо необхідно знання історичних коренів сучасних конфліктів, а отже і становлення середньовічних держав. Введення до наукового обігу західноєвропейської та американської літератури, а також досліджень балканських вчених дає можливість глибше і багатогранніше показати ці важливі історичні процеси.

Піднесення Сербської держави у XIII ст. пов'язане з діяльністю середнього сина засновника сербської держави Стефана Немані, Стефана Першовінчаного (1296-1227), який успадкував великожупанський престол після зречення батька. Саме в цей час виникає Сербське королівство, що на півтора століття

ПІДНЕСЕННЯ І ЗАНЕПАД СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

об'єднало не лише сербські, але й македонські та частину грецьких земель¹. Аби цього досягти, Стефану довелося подолати опір Дуклянських владик, перш за все свого ж брата Вукана, але його підтримав молодший брат Савва. Для піднесення авторитету Рашки до Студеницького монастиря на її теренах було перенесено мощі Святого Симеона (Стефана Немані). Саме у Студеницькому монастирі з санкції папи Гонорія III, відбулась 1217 року коронація Стефана, а 1219 року – проголошено автокефальну Сербську архієпископію з кафедрою у монастирі Жича. Першим сербським архієпископом став Савва.

Стефан Перший намагався, не зраджуючи православної традиції, підтримувати добрі стосунки і з католицьким світом. Він одружився з онукою венеційського дожа, залагодив добрі стосунки і з західними сусідами. Після смерті Стефана центральна влада у державі дещо послабилась. Його спадкоємці потрапили в залежність спочатку від Епірського деспота, а потім від болгарського царя Івана Асеня II, але з середини XIII ст., за правління Уроша I Великого починається нове політичне піднесення. Урош зумів відновити незалежність держави, а його спадкоємці значно розширили її межі. Перший, Драгутін, як ленник Угорщини придбав Белградську область (щоправда втрачену після його смерті), а другий, Мілутін – македонські землі з містами Призрен і Скоп'є. Спільними зусиллями брати приєднали до Сербії Брачичевську область, що раніше входила до Болгарського царства. Але їм не пощастило зберегти Захум'є, загарбане боснійським баном Степаном Контроманичем.

Спадкоємець Мілутіна, Стефан, який заснував Дечанський монастир, за що і одержав ім'я “Дечанський”, був однією з найтаємничіших постатей середньовічної історії Сербії. Про нього розповідали, що в молодості його звинуватили в заколоті проти батька і осліпили, але потім він прозрів і ще десять років правив і завершив правління перемогою над болгарськими військами при Вельбуджі 1330 року. Та після цієї перемоги, як твердить легенда він був задушений власним сином, за що той і дістав ім'я “Душан”.

Утворення царства сербів та греків. Політика і устрій держави за правління Стефана Душана. Підступність і жорстокість нового короля не завадила йому стати талановитим полководцем, дипломатом та законодавцем. Головним напрямом його діяльності стала боротьба з Візантією за гегемонію на Балканському півострові, що призвела до поширення південних кордонів сербської держави аж до Пелопонесу, охопивши усі македонські, албанські і частково грецькі землі (Епір, Фесалія, Акарнанія). Водночас, одружившись з сестрою болгарського царя Івана-Олександра, він зумів зберегти з болгарським царством добросусідські зв'язки.

Наприкінці 1345 року на соборі у Скоп'є Душан проголосив себе царем сербів та греків, а наступного року на Паску було проголошено, за благословіння Афону, сербську патріархію.

Наприкінці правління Стефана Душана сабори 1349 та 1354 років затвердили “Законник Стефана Душана”. Зміст цього юридичного кодексу свідчить, що на той час у Сербії сформувалась станова монархія. Цар став вже лише першим серед рівних по відношенню до властели (шляхти). 171 стаття Законника прямо вказує на залежність царської влади від законів, встановлених сабором. В законнику чітко визначено становище двох вищих станів держави – духовенства та властели, які мали певні податкові пільги, а властела мала широкі спадкові права на володіння, пожаловані царем. Як правило, жалувались цілі адміністративно-територіальні одиниці – жупи.

Нижчі верстви населення називались просто людьми, але вживались і візантійські терміни – парики або меропхи, згадуються також “влахи” – нащадки романізованого дослов'янського населення, яке займалось переважно скотарством.

Законник визначав дві форми власності – баштини: властительська, або вільна, та баштина людей-землян. Вільна баштина була не лише спадковою, але й вільно відчужуваною, обов'язки власника полягали у військовій службі та сплаті “царського податку”, який могло було сплачувати продуктами або грішми.

Кожен селянин мусив також сплачувати податок, за стягнення якого відповідав властитель. Існувала також категорія особистого залежного населення – отроки, які були особистою власністю пана.

Баштину нижчої категорії становили земельні ділянки, власники яких відбували повинності на користь і царя, і властителя. Такі баштини могли відчужуватись лише за умови, що новий власник візьме на себе і сплату повинностей. Своєрідною формою невідчужуваної умовної земельної власності у Сербії були “проні”. Податки сплачувались не лише з властительських, але й з церковних та царських земель, але з приводу їх величини меропхи, які були основною категорією селянського населення в Сербії, могли судитись, як зазначено в Законнику, навіть з царем чи царицею. Водночас встановлювались жорстокі покарання за втечі, що свідчить про прикріплення меропхів до землі.

Дуже нечисленні в Законнику статті, що стосуються неаграрних верств населення. Йдеться про гарантії безпеки купців, права саксів – німецьких поселенців, які розробляли рудні поклади та загарбані сербами грецькі міста, що діставали підтвердження своїх давніх привілеїв.

На час укладення Законника ще існувала певна категорія населення – себри, що зберігала права на участь у політичній діяльності і виділялась з основної маси меропхів та отроків. Себри поділялись на

дві категорії – щодо одних можна було застосовувати тілесні покарання, а спадкоємці прониарів могли виправдатись присягою батьківської дружини рівних собі за станом. Щодо останніх виділяється стаття про “про дворян”. Отже, в Сербії існувала категорія дрібних землевласників, що зберігала певні політичні права.

Після смерті Душана держава Неманичів розпадається на ряд володінь, що ведуть міжусобну боротьбу та перекроюють терени. Вже у 60-х роках відокремлюються Епір, де брат Душана проголосив себе царем сербів, греків та всієї Албанії, та Македонія, де відтиснувши вдову Душана владу захопили Мрнявчевичі – король Вукашин та деспот Угleshа. В Зеті підноситься рід Балшичів, а центральних землях – жупана Ніколи Алтомановича і князя Лазаря Хребеляновича.

Саме в період послаблення Сербської держави на Балканському півострові з'явилися османи. Першими з ним довелося зустрітись населенню Македонії, де правили Мрнявчевичі. 1371 року у битві при р. Мариці їхні війська зазнали поразки, обидва брати загинули. Після цієї битви македонські землі було переділено між сербами та греками, королем став спадкоємець Вукашина, Марко, який визнав васальну залежність від султана.

В наступні часи головними постатями на політичній арені Сербії стали Нікола Алтоманович та князь Лазар. Лазар перемиг у 1373 році і став найбагатшим з сербських правителів, оскільки до його володінь відійшли рудні центри Ново-Брдо та Рудник. Позбувшись, після смерті угорського короля Лайоша I васальної залежності, Лазар зосередив в своїх руках владу над північними та центральними теренами Сербії, зумівши підтримувати мир з володарями південних та приморських земель. 1386 року Лазар спільно з боснійським королем Трвтко завдали османам серйозної поразки, та успіх був недовгим. 15 червня 1389 року відбулась велика битва на Косовому полі. Сербські війська під проводом Лазаря героїчно бились, про що розповідає фольклор всіх народів, які входили до складу Сербської держави, але зазнали жорстокої поразки. Хоча одному з сербських воєнків пощастило заколоти султана Махмуда, це не врятувало становища. Князь Лазар потрапив до полону і був страчений, а його спадкоємець, молодий Стефан, змушений визнати васальну залежність від султана.

Підрісши, Стефан Лазаревич став неабияким полководцем і правителем. Уславившись в битві при Нікополі, де він як васал Султана бився на боці османів, він, скориставшись з поразки Баязида у 1402 році в битві з військами Тамерлана, спромігся визволитись від османської залежності. Він прийняв спочатку від візантійського імператора титул деспота, а пізніше перейшов під покровительство

угорського короля Сигізмунда, від якого одержав на час його правління Белград з прилеглими землями. Час його правління став епохою піднесення економіки та культури. Було видано нові закони про рудні та “Закон Ново-Брда”. Після його смерті у 1427 році престол успадкував Юрій Бранкович, якому пощастило у дуже складних умовах зберігати деспотовину ще на 30 років. 1430 року османи змусили його втекти до володінь угорського короля, з його іменем пов'язана невдала спроба Владислава Ягелло на чолі польських та угорських військ організувати хрестовий похід 1433-1444 років, що закінчився трагічною поразкою під Варною. Зрадивши після битви присязі Владиславу, Юрій не тільки не допоміг угорському полководцю Яношу Хуньяді, але визнавши знову васальну залежність від османів, ув'язнив його. Це не допомогло йому зберегти володіння, на кінець правління він втратив майже всі землі. 1455 року після довгої облоги здалося Ново-Брдо, а 1459 року, вже після Юрія, османи оволоділи його резиденцією – новою фортецею Смередово існуванню сербської деспотовини прийшов кінець, сербські землі потрапили до складу Османської імперії.

Владики Боснії, які носили титул бана утвердили спадкову владу у XII ст. під час занепаду Зети і Рашки і розширили свої володіння на сході до Дрини. Суперництво Угорщини та Візантії дозволяло банам Боснії зберігати окремішність своїх володінь, але після піднесення Сербської держави Немані і послаблення Візантії бан Кулин (1180-1204) став васалом угорського короля². Тяжкого удару боснійським землям завдала монголо-татарська навала. Переслідувані у Сербії та Далмації, у Боснії знайшли притулок і створили окрему церкву послідовники вчення богомільців або, як їх називали в Далмації, патаренів. На чолі цієї церкви стояв “дід”, якого називали також єпископом, духовенство називалось “гостями” та “старцями”, жило громадами на засадах аскетизму та спільності майна, які з часом стали подібними до монастирів, але жити в них могли і чоловіки, і жінки.

Служба відбувалась слов'янською мовою. Спочатку боснійська церква не мала земельних володінь і не збирала десятину, але з часом отримала чималі володіння і стала по суті державною церквою Боснії, відкинувши антифеодальні тенденції, властиві ранньому богомільству. Проти богомільства марно намагалась боротись католицька церква, хоча і в ній служилося слов'янською мовою і користувались глаголичним письмом. Тому 1233 року папа відкликав місцевого єпископа і призначив угорця. Але той мусив оселитись за межами Боснії у Славонії. Головними знаряддями боротьби папства з католицизмом з XIII ст. стали францисканський та домініканський ордени.

Угорські королі неодноразово організовували “хрестові походи” проти боснійських банів, але кожного разу по закінченню походу боснійці знищували залишені в замках загони і повертались до своїх вірувань³. Лише в другій половині XIII ст. до Угорщини була приєднана частина Боснії (округи Узоре та Солі) та примусили банів визнати свою зверхність. На межі XIII та XIV ст. Боснія була підпорядкована не безпосередньо угорському королю, а банам Приморської Хорватії, але у XIV ст. розпочалось економічне та політичне піднесення Боснії, бан Стефан II Контроманич (1322-1353 рр.) скинув хорватську владу і визнав пряме підпорядкування угорському королю Карлу Роберту. Він приєднав Хум, віднявши його від Сербії повернув Узоре та Солі і таким чином Адриатичне узбережжя від Омішу до Дубровника опинилось під його владою. Боснія таким чином об'єднала землі “од Сави до моря і від Сетінье до Дріни”. Найбільшого розквіту ця держава досягла при Твртко (1353-1391) який значно розширив кордони своєї бановини, яка під його владою включала крім Боснії Хум, Требінье, частину хорватських земель в тому числі південну Далмацію (крім Дубровника), але йому довелося поступитись гирлом Неретви торговим містечком Дрієво. Придушивши за допомогою угорців численні заколоти, Твртко у 1373 р. приєднав землі західної Сербії, де виникла самостійна держава після смерті угорського короля Стефана I Уроша, а також гірське подринье, а через кілька років і інші сербські землі – Требінье, Конавлі, Драчевицю і терени між Дубровником і Бокою Которською. При вході до затоки було збудовано фортецю Нові. Завдяки цим здобуткам 1377 року Твртко коронувався у монастирі Милешево при гробі Святого Сави як “король Сербії, Боснії, Хорватії та Примор'я” претендуючи на продовження традицій династії Неманичів, але насправді центром його держави були боснійські землі. Наприкінці життя. Використавши смерть короля Угорщини та Польщі Людовіка I, Твртко повернув землі над Неретвою, а пізніше примусив далматинські міста, разом зі Сплітом, визнати його зверхність, але швидко по його смерті держава розпалась. 1463 року султан Мехмед за півтора місяці оволодів всією Боснією і частиною Герцоговини. 1488 року правитель Хума і Требінье Степан Вуклич визнав свою залежність від германського імператора, одержавши титул герцога Святого Сави (звідси і пішла назва Герцоговина). Тим часом османи загарбали Сербію і почали наступ на Боснію, правителі якої почали шукати підтримки в Угорщини та папи. Переслідування богомилів позбавили владу підтримки населення, яке почало визнавати іслам. Король Стефан Томашевич відмовився визнати іслам і був страчений. 1480-1490 рр. завоювання боснійських земель в основному за-

вершилось, але північно-західна частина їх залишилась під владою Угорщини до 1528 року, коли після поразки під Могачем була взята остання боснійська фортеця Яйце. На завойованих турками землях було створено Боснійський еялет (пашалик) з центром у Сараєво. Поступово боснійська еліта без особливого примусу визнала іслам і стала опорою Порти в обороні її меж. Переважна частина земель лишалась державною і розподілялась за військову або цивільну службу. Найбільші лени належали султану, його родичам та державним чиновникам. Протягом усієї епохи османського панування в деяких місцевостях Боснії діяли гайдуцькі загони (чети). Вони завдавали відчутних ударів завойовникам, але часом просто займались розбійництвом.

Терени Чорногорії – колишньої античної Діоклеї – були заселені слов'янським племенем Дуклян в VI ст. Тут у X ст. виникає одне з перших південнослов'янських князівств – Дукля, яке у середині X ст. приєднує до своїх володінь сербський князь Часлав. Але у середині XI ст. саме це князівство, яке вже стало називатись Зета (за назвою річки, на якій стояла столиця Дукля) стає центром об'єднання сербських земель під владою князів Воїслава, Михаїла та Бодина. Це було вже друге об'єднання сербських племен, яке успішно протистояло Візантії аж до свого розпаду по смерті князя Бодина у 1101 р. Відомо, що 1072 року молодий князь Костянтин Бодин, син Михаїла, князя Зети, очолив повстання проти Візантії, але воно було придушене. Наступним центром об'єднання сербських земель стає знову Рашка і з середини XII ст. формується Сербська держава Неманичів. Після розпаду держави Стефана Душана князівство Зета – землі на північ від озера Скутарі, виокремлюється під владою династії Бальшів, що проіснувала до 1421 року. Терени князівства сягали Адріатичного узбережжя біля Антивару (Бару) та Будви, столицею було Скутарі (Шкодер), до них належала і Которська бухта. Слов'янська назва Чорногорія або Монтенегро (від італійського Monte Nero поширюється у XV ст. і свідчить про тісні зв'язки з венеційцями, з якими вони, хоча і суперничали за деякі терени, але часом спільно виступали проти турок. Після закінчення династії Бальшів влада перейшла до рожу Стефана Црноєвича, який побудував собі нову столицю – Жабляк на північному сході від озера Скутарі, але агресія Оттоманської Порти, посилившись після Косовської катастрофи, привела до втрати Зетою частини земель на заході. В наступному столітті Чорногорія опинилась серед завойованих турками земель – Боснії – 1463, Албанії – 1478, Герцоговини – 1482 р. Спадкоємець Стефана, Іван Чорний, був змушений, попри героїчний опір, залишити Жабляк і перебратись на північ, де і засну-

вав недалеко від гори Ловчен місто Цетінє, яке довго залишалось центром Чорногорії. Результатом зв'язків Чорногорії з Венецією стало заснування Іваном Чорним 1493 року друкарні в місті Обод, на схід від Цетінє, де було видано декілька найдавніших книг кирилицею. Він також заснував монастир у Цетінє, що став резиденцією церковних владик, які після закінчення влади Чрноевичів у 1516 році перетворили Чорногорію на теократичну державу, якою вона і залишалась до 1816 року. 1557 року було засновано патріархат.

Відрізані від родючих долин озера Скутарі та морського узбережжя, чорногорці героїчно боролись проти турків впродовж наступних чотирьох століть. Багато легенд оповідали про подвиги Івана Чорного в боротьбі з турками і передрікали, що він воскресне, аби звільнити Європу від турок.

В сімнадцятому столітті атаки турків посилюються, Цетінє було взято 1623 та 1687 року, після чого чорногорці були змушені певний час платити данину туркам. Але загарбники скоро мусили відступити з гір, де "маленьку армію розбивають, а велика гине від голоду". З цього часу існували дві Чорногорії – маленька, вільна, з центром у Цетінє, та південна, заселена ісламізованим слов'янським та албанським людом.

Важливим етапом у формуванні державної території Хорватії стало об'єднання на початку X ст. князем Томіславом Приморської та посадської Хорватії, але її укладення ще не означало завершення цього процесу. В цей же час Рим відібрав від Візантії та підпорядкував собі сплітську метрополію, була створена єдина метрополія, в якій заборонене богослужіння слов'янською мовою. Проте слов'янське богослужіння і письменництво продовжувало розвиватись у Далмації, а завдяки об'єднанню земель в єдину метрополію, вони дістали більше можливостей проникати до Приморської Хорватії. Однак цьому протистояла активна діяльність на тих же теренах ордену бенедиктинців, які також тоді використовували слов'янську писемність. Врешті з країни, де домінував латинський обряд, Хорватія стала країною, де співіснували і суперничали дві культурні традиції, латинська і пов'язана зі світом грецької культури слов'янська. В середині X ст. хорватська держава переживає внутрішню кризу, яку пощастило перебороти лише Степану Држиславу (969-995), який одержав від Візантії королівські інсигнії і князівство Хорватське стало королівством. Але суперництво між спадкоємцями Држислава послабило державу і 1000 року Венеція загарбала далматинські міста і острови, а незабаром від Далматинської Хорватії відокремилась Славанія (Посавська Хорватія). Проте через півстоліття Хорватський король Петр Крешимір IV (1058-1074) вста-

новив тісний зв'язок з далматинськими містами, став іменувати себе їхнім верховним патроном, королем Хорватії та Далмації і знову приєднав Славонію. Під час його правління до Хорватії була приєднана також земля Неретлян і навіть на деякий час Боснія. Однією з найважливіших внутрішніх проблем Хорватії часів Петра IV Крешимира стала справа реформи церкви. Після поділу церков 1054 року Хорватія залишилась під юрисдикцією папи. 1060 року сплітський синод визнав рішення Латеранського собору, духовенству було заборонено одружуватись і носити довге волосся та бороди. Заборонена була і слов'янська літургія. Ці заходи викликали обурення слов'янського духівництва. На острові Крк захисників глаголичного писемництва та слов'янської літургії очолив священик Вульф. Хоча ці протести було придушено, богослужіння слов'янською мовою тривало в поодиноких церквах Хорватії ще декілька століть. 1075 року королем став Димитр Звонімір. Приймавши від папи королівську корону він, як вдячність папі за допомогу проти атакуючих тоді Далмацію норманів визнав його зверхність і зобов'язався сплачувати йому данину, що викликало обурення і Візантії, і Венеції. Після його смерті частина можновладців на чолі з королевою обрали королем її брата, угорського короля Ладислава (Ласло). 1091 року він оволодів Славонією (Посавською Хорватією) і заснував там угорське архієпископство в Загребі. Після смерті Ладислава угорським королем став його племінник Коломан. (1095-1116), який провів два походи на Хорватію. Обраний хорватами король Петр загинув, але хорватам пощастило вигнати угорців зі свого краю. Лише 1202 року Коломан організував новий похід, підкоривши всю Далматинську Хорватію, після чого його влада була визнана більшістю можновладців, що шукали підтримки в боротьбі проти Венеції і вже не могли розраховувати на допомогу Візантії, зайнятою боротьбою з турками-сельджуками та норманами. Було укладено угорсько-хорватський договір. Протягом 1105-1107 рр. Коломан приєднав далматинські міста та острови і Хорватія увійшла до складу досить етнічнострокатої держави Арпадів як автономна одиниця, на чолі якої королем було поставлено бана Хорватії Далмації та Славонії, який користувався широкими повноваженнями. Декілька разів король призначав на це місце когось з найближчих родичів, окремого князя Хорватії, Далмації та Славонії. Король Бела IV призначив баном "всієї Славонії" свого сина, герцога Стефана, який пізніше став королем. Герцог мав окремий двір, власне військо, карбував власну монету і часом воював з батьком. Зростання великої земельної власності призвело до виникнення в Хорватії значних магнатських володінь, що призвело до занепаду королівського територіального ус-

трою (жупанського) та полегшило процес виникнення міст та формуванню шляхти. 1273 року шляхта слов'янського походження зібралась у Загребі на загальний “сабор”, який надалі став подібним до польських сеймиків. Відтоді колишні королівські жупанії (комітати) перетворились на органи місцевого шляхетського самоуправління.

Східне узбережжя Адріатики перебувало під номінальним контролем Візантії від часів Юстиніана (535 р. н.е.) до 1102 року. Але політичні умови в цьому регіоні постійно змінювались і точний статус міст до торговельних доріг для багатьох періодів важко визначити. У VII-VIII ст. на землях античної Далмації, розташованих на теренах від річки Цетіни на півдні до гірського хребта Гвозду (Капелі) на півночі виник могутній племенний союз слов'ян. Ці терени в історичній літературі називаються Приморською або Далматинською Хорватією. До цих земель не належала Далмація у середньовічному розумінні цього слова, тобто терени, які після великого переселення народів залишились під владою Візантії. 806 року північна частина цих земель увійшла до володінь Карла Великого, який однак визнав приналежність прибережних міст Візантії. До цих теренів, пізніше зайнятих Хорватією, на узбережжі належали міста Задар, Спліт, Трогир та більшість далматинських островів. Така різниця у політичній приналежності навколишніх теренів та влади у містах довгі часи була властива Далмації. В першій половині IX ст. слов'янські племена, що оселились на Далматинському Примор'ї від річок Цетіна та Неретва до півострову Пельчшац та островах Барц, Гвар та Корчула-неретляни, загумляни належали до сербського племенного союзу, треміяни (травуняни), які мешкали південніше, визнавали зверхність Візантії, а дукляни – слов'янське плем'я, що оселилось у VI ст. а в античній Діюклеї, що з XI ст. стала називатись Зетою, а з XV – Черногорією, у X ст. визнавала зверхність сербських князів. У другій половині IX ст. візантійський імператор Василій I вислав на Адріатику флот, розгромив арабських корсарів та утворив у візантійській Далмації “тему” – військовий адміністративний округ, на чолі із стратегом Далмації, який сплачував своїм слов'янським сусідам, головним чином князю Хорватії, “данину миру” – 10 фунтів золота щорічно. З середини IX ст. на приморські порти починає претендувати Венеція, але у X ст. потіснила Хорватія протягом довгого часу мешканці далматинських міст, користуючись з хорватсько-венеційського суперництва, фактично зберігали незалежність і успішно займались торгівлею та піратством. Але 1000 року венеційський дож Петро Орсеоло II, розбивши і хорватів, і піратів у гирлі Неретви, прийняв титул герцога Далмації, але візантійський

суверенітет все-таки визнав. Ця вдала експедиція піднесла престиж Венеції, було засновано чимало поселень на Далматинському узбережжі, почалася вільна торгівля у Адриатиці. Однак у середині XI ст. за правління короля Петра Крешіміра хорватський флот було відбудовано, а він сам здобув титул короля Далмації. 1069 року Візантія передала йому Далматинський тем разом з Дубровником. Об'єднана хорватсько-далматинська держава скоро підпала під вплив Угорщини і 1102 року Коломан був коронований королем Хорватії та Далмації. Номінальний сюзеренітет Візантії на тому скінчився і наступні століття далматинської історії стали часами боротьби Угорщини та Венеції за владу над Адриатикою. Після четвертого хрестового походу 1202-1204 рр. зацікавленість венеційців у східному Середземномор'ї і потреба контролю над Далмацією зростає. Будуються стратегічні пункти, поштові станції, купецькі факторії у містах, що містились на найважливіших торговельних шляхах. Але далматинські міста прагнули зберегти якомога більше автономії і від Угорщини і від Венеції. Видатний далматинський історик XVII ст. Джованні Люціо писав про середньовічні часи, що в містах жили щонайменше дві групи мешканців – одна, хорвати та угорці, займалась сухопутними справами та ремеслами, інша – венеційці – морським промислом. Внутрішнє життя міст ускладнювалось не лише угорсько-венеційським суперництвом, але й конфліктами Венеції з Генуєю та іншими італійськими містами, боротьбою з богомілами, та втручаннями Візантії, яка на короткий час після 1171 року здобула Далмацію. Протягом 1115 та 1420 роками між Венецією та Угорщиною відбулось понад двадцять війн, деякі далматинські міста змінювали постійно змінювали політичну приналежність⁴. Зокрема Спалато (Спліт), що потрапив під владу Угорщини 1105 року, був відвойований Венецією у 1327, але повернувся до Угорщини 1358. Республіка Дубровнік (Рагуза), хоча визнавала сюзеренітет Венеції між 1205 та 1358 рр, а пізніше Угорщини, фактично добилась високого ступеню самостійності і розквітла значною мірою завдяки торговельним та дипломатичним зв'язкам з суперниками Венеції. Зара була об'єктом особливого суперництва між Угорщиною та Венецією, чотири повстання проти влади Венеції тут відбулося між 1180 та 1345 р. Четвертий хрестовий похід 1202 р. дещо відволік Венецію, але в наступному столітті Венеції знову пощастило ствердити над Зарою свій вплив. Але за умовами договору 1358 р. венеційський дож був змушений відмовитись від титулу "герцога Далмації та Хорватії" та своїх претензій на Далмацію. На Туринському конгресі 1381 р. Венеція знову була змушена поступитись своїми інтересами у Далмації і навіть пообіцяти сплачувати щорічну данину Угорщині⁵.

Становище Далмації також ускладнювалось політикою сусідніх континентальних держав. 1196 року Сербія поширила свою владу на узбережжі від гирла Неретви до Котору, кордони час від часу змінювались, але стверджувалась на Адриатичному узбережжі протягом наступних півтора століть, доки досягла найбільшого поширення теренів за Стефана Душана у 1355 р. У другій половині XIV ст. Боснія, яка піднеслась за правління Стефана Трвтко (1355-1399) також зайняла частину узбережжя між Сербією та Хорватією, лише Зара на цих теренах залишилась під владою Венеції, та Дубровник під протекцією Угорщини. Та в ході міжусобиць після смерті Трвтко та завдяки внутрішнім чварам в Угорщині Венеції пощастило поновити контроль майже над всім Далматинським узбережжям. 1409 р. претендент на угорський трон Ладислав (Ласло) Неаполітанський продав права на Далмацію Венеції за сто тисяч дукатів. 1420 року Венеція утвердила свою владу над усіма далматинськими містами за винятком Альміси (підкореної 1444 р.) та Дубровника.

Терени, здобуті знову венеційцями, були вже заселені переважно слов'янами. Латинський елемент з міст був майже витіснений, в офіційних документах слов'янські імена почали все більше переважати, значною мірою завдяки втікачам від турецької навали. Але і в містах і поза ними залишились декілька романських острівців, зокрема терени, заселені влахами⁶.

Від середини XV ст. історія Далмації є історією опору турецькій експансії. Після падіння Сербії 1459 року, Боснії 1463 р. та Герцоговини 1483 р. турецькі володіння поширились до венеційських кордонів. Протягом наступних двох з половиною століть між цими державами відбулось сім воєн. Оттоманський тиск особливо посилювався після розгрому Угорщини під Могачем 1526 р. За угодою 1540 р. лише прибережні міста, де під тиском турок зростало слов'янське населення, залишались за Венецією, материкова частина стала турецьким санджак Кліс з центром біля Спліту. В Далмації, як і на решті Балкан, почалось важке співіснування християнства та ісламу.

Культура далматинських міст розвивалась під впливом і тісних зв'язків із західноєвропейськими країнами – італійськими містами, середньовічними балканськими державами, Візантією та Сходом, що сприяло збагаченню і розвитку їхніх власних культурних традицій. У XIII ст. у Спліті архієпископ Фома написав “Історію архієпископів Салони та Спліта” – одну з найцікавіших та найбагатших за змістом середньовічних хронік. Богослужіння у Спліті відбувалось латиною, але на далматинських островах від IX ст. розвивалась також і глаголична писемність, на якій базувалась і літургія. Після тривалої боротьби у XI-XII ст. Рим дозволив використання у

далматинських церквах слов'янської мови і ченці бенедиктинських монастирів уживали її нарівні з латиною, хоча служили за латинським обрядом.

Дубровник почав розвиватись як торговельний та ремісничий центр починаючи з XI ст., відколи в усій Європі, зокрема і в Середземномор'ї починається зростання міст.

У XIII-XV ст., значною мірою завдяки вигідному розташуванню Дубровник стає основним посередником у торгівлі сусідніх держав із Заходом⁷. Дубровницькі купці привозили на Балкани ремісничі товари, а вивозили сільськогосподарські продукти та руди. Вигідні торговельні угоди пов'язували Дубровник з Болгарією, Сербією, Боснією, італійськими містами, Іспанією та Францією. Його кораблі ходили у Константинополь, Сирію, Єгипет, до країн Леванту. З XIII ст. тут почали карбувати свою монету. Дубровник уславився також виробами своїх ремісників із шкіри, сукном, добрими кораблями, а також соляними промислами. З XV ст. він став одним з центрів виробництва гармат, з'явилися початкові форми мануфактури. Аби захиститись від ворогів з моря, на скелястому мисі було споруджено замок Ловренац.

Внутрішнє життя міста регулювалось статутом 1272 року, до якого з часом вносились доповнення. Історичні джерела фіксують у Дубровнику такі ж верстви населення, як і у інших далматинських містах. З XIII ст. законодавча влада зосередилась в руках нобілів, які входили до Великого віча. Представники найбагатших родин належали до Сенату (віча умолених) – орган виконавчої влади та Малого віча, що контролювало діяльність князя, який був главою адміністративного апарату. Міський плебс – лаборатори та кмети, що жили у передмістях не могли брати участь у політичному житті. Протягом XV ст. у Дубровнику відбулось декілька повстань проти соціального гніту. Часом для їх придушення використовувались іноземні війська. Економічне піднесення міст дозволило йому значно поширити свій вплив на прилеглі терени – йому підкорились півострів Пелешац область Конавле, прилеглі острови, а на деякий час навіть Хвар, Брач та Корчула. З міста-комуни Дубровник поступово перетворився на аристократичну республіку, яка вміло використовуючи суперництво претендентів на владу над нею, зуміла зберегти фактичну самостійність протягом всього середньовіччя. До 1205 року вона номінально визнавала владу Візантії, пізніше визнала венеційську супрематію, з 1358 до 1526 року – протекторат угорсько-хорватського короля. Після катастрофи під Могачем вона так само номінально визнала владу Османської імперії.

Отже, епоха пізнього Середньовіччя для Балканських держав завершилась втратою ними незалежності, а нова доба розпочалась

складним процесом існування в умовах іншої цивілізаційної сфери, що призвело до значних змін у розвитку суспільства, ментальності та культурі населення, але не призвело народи Балкан до втрати ідентичності і в умовах чужого володарювання вони зберегли волю до відтворення державності, що одначе, стало можливим лише наприкінці XIX ст.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див.: Историја на македонскиот народ. Кн. 1. – Скопје, 1969. – Р. 213-256.
- ² Див.: Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории Византии и южных славян. – Санкт-Петербург, 1997; Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів, 2002.
- ³ A history of Hungary / P. F. Suggar, P. Hanak, Tibor Frank. – Indiana university Press, 1994. – Р. 96-99.
- ⁴ Див.: East-Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500. – University of Washington Press, 1994; Klochowski J. Mlodsha Europa. – Warszawa, 1998.
- ⁵ Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Red. Jerzy Kloczowski. – Lublin, 2000. – Р. 118-121.
- ⁶ Historia slowian poludniowych i zachodnich /J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski. – Warszawa, 1977.
- ⁷ Magocsi P.R. Historical Atlas of East-Central Europe. – University of Washington press, 1995. – Р. 46-47.

Надійшла до редакції 10.01.2003